

УДК 821.112.2

Л. О. Федоренко,

кандидат філологічних наук, доцент

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

fvm340@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5278-7034

РОЗВИТОК ЖАНРУ LEHRSTÜCK В ДРАМАТУРГІЇ ХАЙНЕРА МЮЛЛЕРА

Стаття присвячена розгляду п'єси Хайнера Мюллера "Маузер" у зіставленні із концепцією Lehrstück ("навчальної" п'єси) Бертольта Брехта. Виділені спільні риси Lehrstück обох драматургів: активізація читача / глядача; наявність хорів, що коментують дію; можливість використання п'єси аматорами у якості "навчальної вправи" з усім комплексом Lehrstück-дослідження: відтворення "зразка" → аналіз, дискусія → зміна вихідного матеріалу; показ хибної поведінки героя з метою збудження думки реципієнта; персонажі – символічні фігури, певний соціальний згусток; умовність дії, абстрактний, притчовий характер.

Ключові слова: *Lehrstück, Lern-Spiel, "навчальна" п'єса, "гра без глядача", аматорська гра, аналіз, дискусія, експеримент, епічний театр, діалектичний театр.*

Постановка проблеми. Об'єктом цієї розвідки є жанр Lehrstück ("навчальна п'єса"), основоположником якого був Бертольт Брехт (1898–1956), а послідовником й реформатором – Хайнер Мюллер (1919–1995). До корпусу брехтівських Lehrstücke належать шість невеликих драматичних творів, написаних ним в період з 1929 по 1935 роки: "Переліт Ліндберґів" ("Der Flug der Lindberghs", 1929, в 1945 році перейменована на "Переліт через океан" ("Der Ozeanflug")), "Баденська навчальна драма про згоду" ("Das Badener Lehrstück vom Einverständnis", 1929), "Захід" ("Die Maßnahme", 1930), "Виняток і правило" ("Die Ausnahme und die Regel", 1930), "Горації і Куратії" ("Horatier und die Kuratier", 1934) та "Той, що каже так, і той, що каже ні" ("Der Jasager und Der Neinsager", 1930). Серед Lehrstücke Хайнера Мюллера – п'єси "Маузер" ("Mauser", 1970), "Горацій" ("Der Horatier", 1968), "Загибель егоїста Йоганна Фатцера" ("Der Untergang des Egoisten Johann Fatzer", 1978), "Хто ладен працювати за низьку плату" ("Lohndrucker", 1956 / 57).

Мета статті: розглянути та проаналізувати особливості розвитку жанру Lehrstück в постбрехтівській період. Для досягнення поставленої мети ми зосередилися на творчості послідовника Брехта в царині театру – Хайнера Мюллера – а саме на його п'єсі "Маузер".

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різним аспектам теорії і практики "навчальних п'єс" присвятили свої праці К. В. Бауер, В. Бенямін, П. Біннертс, Д. Валах, Р. Грім, Ф. Клотц, Я. Кнопф, Г. Кох, К.-Д. Крабіль, Г.-Т. Леман, Г. Летен, Д. Лукач, Г. Маєр, В. Міттенцвай, Х. Мюлер, В. Прамль, Г. М. Ріттер, Й. Ріхард, Б. Рупінг, П. Сонді, С. Такахаші, Е. Таше, Б. К. Трагелен, Ф. Фассен, Г. Хаарман, Г. Хартунг, А. Шене, Р. Штайнвег, Е. Шумахер, М. Шюлер, Р. Ярецький, Є. Г. Еткінд, Д. В. Затонський, І. М. Фрадкін, О. С. Чирков.

Розвідка французької літературознавиці Франсін Маєр-Шеффер "Хайнер Мюллер і Lehrstück" ("Heiner Müller et le "Lehrstück", 1992) є наразі одним з найгрунтовніших літературознавчих досліджень щодо еволюції жанру Lehrstück в творчості Х. Мюллера.

Виклад основного матеріалу. У 1930-х роках Бертольт Брехт разом з композиторами Куртом Вайлем, Паулем Хіндемітом та Гансом Айслером розвивають експериментальну концепцію жанру Lehrstück – драматургічного жанру з прагматичною спрямованістю на аналітичну позицію реципієнта, різновид тенденційної музичної п'єси, політично-педагогічного прикладного мистецтва для аматорів, що порушує важливі суспільно-політичні проблеми та аналізує їх під кутом діалектичного методу філософського пізнання світу. Lehrstück, за авторським задумом, не є театральною виставою: в ній відсутні професійні актори (це педагогічно-прикладне мистецтво для аматорів) і немає публіки, тобто пасивних глядачів (глядач – співавтор спектаклю; споглядання має бути продуктивним і спонукати до дії). В своїй основній концепції це "навчальна гра" (learning-play, Lern-Spiel) експериментально-дослідницького характеру з чітким методичним комплексом тренувальних вправ: а) відтворення зразків, поданих у тексті (т. зв. імітуюча гра); б) внесення власного досвіду у гру; в) аналіз власного досвіду і відтворюваних зразків, дискусія-резюме; г) зміна тексту відповідно до здійсненого аналізу. Мета Lehrstück є суто навчальною: політично-естетичне виховання, засвоєння принципів діалектики як якісно нового способу мислення [1: 4–25]. Тобто, Lehrstücke мали б стати своєрідними театральними вправами з діалектичного мислення. На противагу своїй власній назві – в перекладі з німецької мови Lehrstück означає "навчальна п'єса" – ці п'єси є радше "навчальними", бо не містять "готового" знання. Вони – лише засіб навчання, методом пізнавального процесу яких є збудження асоціацій. Німецький дослідник Райнер Штайнвег виділяє основоположні правила Lehrstück: "гра без глядача", "гра для себе", "обмін ролями" [2: 87].

"Виховний вплив *Lehrstück* реалізується через гру, а не через її споглядання. Принциповим для *Lehrstück* є те, що вона не потребує глядача, хоча, звісно, він може бути залученим у постановку. *Lehrstück* передбачає, що на актора, який програв певні ситуації за сценарієм, промовляє певний текст тощо, здійснюється цілеспрямований навчально-виховний вплив, що формує його суспільну свідомість. Відтворення високоякісних зразків відіграє тут важливу роль. Так само, як і критика, що виникає під час аналізу даних зразків. Йдеться насамперед не про відтворення суспільно позитивних і взірцево моральних позицій і жестів – програвання відверто асоціальних зразків поведінки має теж безсумнівне навчальне значення. Естетичні правила і канони сценічного представлення героїв, які діють для *Schaustück* (театральної п'єси), не мають жодного значення для *Lehrstück*. Своєрідні та індивідуальні характери персонажів у *Lehrstück* не розглядаються, тому що саме самотність і неординарність є перешкодою для навчальної ролі *Lehrstück*" [2: 91, 3: 193–194].

Таке "програвання" відводиться аматорам, а не професійним акторам: "... тим, для кого вони (*Lehrstücke*) призначені...: робітничим хорам, гурткам самодіяльності, шкільним хорам і оркестрам, тобто тим, хто ні живе з мистецтва, ні оплачує мистецтво, а тільки бажає робити мистецтво" [2: 973, 3: 194].

Об'єктом навчального впливу *Lern-Spiel* стає також глядач, якому пропонується замість чергової вечірньої розваги в театрі справжнє наукове дослідження соціально-психологічного характеру. Драматург неодноразово підкреслював дослідницький характер своїх п'єс, за яким *Lehrstücke* близькі радше до наукових експериментів, аніж до театральних вистав [1: 72, 109]. В теоретичному коментарі "З нічого не буде нічого і *Lehrstücke*" (1930) Брехт зауважує: "Навчаючи треба навчатись. *Lehrstücke* – не лише притчі, що засобами театру представляють афористичну мораль, – вони ще й досліджують. Тому не бажано, щоб розв'язок лежав на поверхні і був занадто ясним" [1: 22–23].

Таким чином, *Lehrstücke* є "предметом дослідження і вивчення", при чому реципієнт, як підкреслює драматург, може розуміти текст і проблему у ньому по-своєму. Отож, автор не претендує на абсолютну істину, його місія – організувати дослідження: "Написавши текст, я не розраховую ставити в ньому крапку – це право надається іншим. Мені достатньо того, що я сам себе навчаю. Я лише керую дослідженням – робити ж висновки належить глядачеві" [1: 22].

Брехт детально планує "*Lehrstück*"-дослідження: а) спочатку вивчаються коментарі та вказівки для учасників гри; б) дія відтворюється учасниками; в) певні фрагменти критикується усно і письмово; г) внаслідок глибинного аналізу відбувається зміна вихідного матеріалу (зміни теж фіксуються письмово). Особливо важкі місця автор радить вивчати напам'ять ще до їх осмислення. Крім того, коментарі теж підлягають зміні: "... У такий спосіб вказівки коментаря теж можна повсякчас змінювати. Вони переповнені хибними істинами! Якщо зараз вони певною мірою відповідають нашому часу й нашим чеснотам, то в інші часи вони виявляться цілком непридатними" [3: 73].

Для руйнування театральної ілюзії Брехт вводить у сюжетну канву *Lehrstücke* "опонентів", які є одночасно глядачами, акторами, заспівувачами в хорах, а також "учнями", учасниками дискусій та власне дослідження – доведення достовірності тієї чи іншої тези. Ці опоненти з глядацької зали, слідкуючи за ходом подій та розмов персонажів дійства, час від часу переривають сценічну дію своїми запитаннями, висловлюють власні міркування щодо проблеми, залучають всю публіку до диспуту, тобто представляють своєрідний ілюзіоруйнівний коментар *Lehrstück*.

Ілюзіоруйнівним фактором виступає також спосіб гри самих акторів: вони жодним чином не сприяють створенню і збереженню атмосфери реальності того, що відбувається на сцені, навпаки, кожним своїм кроком, кожною реплікою підкреслюють, що все дійство є лише свідомим "програванням" умовно взятої дійсності.

Жанр *Lehrstück* знайшов своє продовження в творчості Хайнера Мюллера, який належить до найпотужніших авторів колишньої НДР. В той час як у 1970-80-х рр. постановки його п'єс були заборонені в рідній країні, у ФРН, Франції та США вони з успіхом ставилися на сценах театру. Лише у 1986 р., отримавши нагороду за культурні досягнення, Х. Мюллер був певною мірою офіційно реабілітований у себе на батьківщині.

Постдраматичний театр, концептуально розвинений і практично втілений ним у 1970-х рр., постав під впливом двох унікальних театральних концепцій: епічного театру Бертольта Брехта та театру абсурду Семюеля Беккета.

Примітним є той факт, що жоден з творів Х. Мюллера не є "оригінальним": автор щоразу надихався "чужими" текстами, і, особливо в пізні роки творчості, його роботи створювалися шляхом колажування історичного й поетичного матеріалів. У 1970-х рр. значну масу творів Х. Мюллера складають "переробки" давньогрецьких міфів, а також драм Вільяма Шекспіра.

Неабиякий вплив на творчість Х. Мюллера справив і Бертольт Брехт. Мюллер не просто наслідує манері і мистецьким принципам Брехта, а своїм власним творчим доробком ніби вступає в дискусію зі своїм видатним попередником. Мюллеру, зокрема, близькі розвинені й впроваджені Брехтом діалектична подача художнього матеріалу, "ефект очування" тощо.

Звинувачений Еріхом Хонекером ще у 1965 р. в розповсюдженні "життєненависницького, міщанського скептицизму", який загрожує соціалістичному устрою держави, Х. Мюллер, справді, своїми текстами бунтував проти вдової моралі, традиційних, застиглих у часі й просторі способі мислення й звичках. "Агресивний" автор, продовжуючи мистецьку лінію свого вчителя Брехта, методично провокує свою публіку, переслідуючи головну мету: збудити діалектичне мислення у глядача. Х. Мюллер переконаний: "Все, що робиться в Німеччині, має провокувати війну і сприйматися як війна. І театр не можливий в Німеччині, окрім як у якості війни проти публіки. Немає ніякої демократичної традиції: ані в нас, ані в Федеративній республіці. Публіка розуміє тільки війну. Лише тоді, коли на неї напасти, з'явиться слабка надія, що вона захищатиметься. Це єдина надія" [6].

П'єса "Маузер" є продовженням і водночас корекцією найвідомішої Lehrstück Брехта "Захід". Створений в традиціях агітаційного театру, "Захід" замислювався як політично-педагогічна вправа для формування революційної свідомості робітничих колективів і шкільних груп. На прикладі короткої сценічної ситуації представлялася політично хибна поведінка з її імовірними наслідками. Мета "навчальної п'єси": навчити правильним моделям ведення революційної боротьби. Герой п'єси Брехта – полум'яний революціонер, проте м'який, жалісливий і співчутливий. Саме ці його "людські" якості стають на "каменем спотикання" на шляху до торжества революції і причиною його загибелі – він пожертвував власним життям в ім'я надособистісних, політичних переконань.

Герой Х. Мюллера теж полум'яний революціонер, він вже "ліквідував" незліченну кількість "ворогів революції". Проте у якийсь момент "людське" ество бере верх над "звіриним", і чоловік не може більше вбивати. Тому, як і його брехтівський прототип, він мусить померти від рук своїх же товаришів-революціонерів. Ті повчають героя в дусі брехтівського "Заходу":

ХОР

Навчися вмирати.

Чому ти вчишся, збільшує наш досвід.

Вмирай навчаючись. Хай живе революція.

А

Я не згоден. Я відмовляюся вмирати.

Моє життя належить мені.

ХОР

Твоя власність – ніщо.

А [ХОР]

Я не хочу вмирати. Припадаю до землі.

Тримаюся за землю міцно обома руками

Вгризаюся в землю міцно зубами

Не хочу її покидати. Я кричу.

ХОР [А]

Ми знаємо, що смерть – це робота.

Твій страх належить тобі [7].

У брехтівському "Заході" революція зображена як доцільна та необхідна – і необхідно кривава. У мюллерівському "Маузері" така впевненість відсутня: "безкласове" суспільство може стати "безлюдним", робота полум'яного революціонера перетвориться на жагу до вбивства, "стару" людину можна викоренити, а чи народиться натомість "нова"?

Після "Маузера" Х. Мюллер не написав жодної "навчальної п'єси". Натомість в його драматургії з'являються вампірські сцени, моторошні казки, танці смерті... У 1977 році, сім років після появи "Маузера", Х. Мюллер у листі до дослідника Lehrstück Р. Штайнвега напише: "Християнська епоха "Заходу" минула ... я гадаю, ми повинні розпрощатися з Lehrstück до наступного світового потопа" [8: 232].

До спільних позицій з естетичними масштабами Lehrstück в брехтівській концепції відносяться такі поетико-естетичні риси "Маузера":

- наголошення "повчального" в драматургії;
- активізація читача / глядача;
- наявність хорів, що коментують дію;
- можливість використання п'єси аматорами у якості "навчальної вправи" з усім комплексом Lehrstück-дослідження: відтворення "зразка", поданої "моделі" → аналіз, дискусія → зміна вихідного матеріалу;
- показ хибної поведінки героя з метою збудження думки реципієнта (навчання за неправильним, "асоціальним зразком", який потребує корекції);
- персонажі – символічні фігури, певний соціальний згусток;
- умовність дії, абстрактний, притчовий характер, проєктивність на минуле, сучасне і майбутнє.

Перспективи дослідження жанру ми вбачаємо в подальшому вивченні драматургічної практики Хайнера Мюллера, а також Альфреда Дьобліна, зокрема його драми "Шлюб" ("Die Ehe", 1931)). Додаткового філологічного розгляду потребують також Lehrstück-фрагменти як жанр незакінченого твору. Зважаючи на мисленнєво-аналітичну складову Lehrstück, художній інструменталій Lehrstück, епічної й діалектичної драматургії, перспективною площиною досліджень є також Lehrstück та інтелектуальна драма, зокрема постмодерністська інтелектуальна драма.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Брехт Б. "Lehrstücke" ("навчальні" п'єси) / Бертольт Брехт [укладач Л. О. Федоренко; за наук. ред. доктора філологічних наук, проф. О. С. Чиркова]. – Житомир : ПП "Рута", 2009. – 224 с. – ISBN 978-966-8162-72-5.
2. Steinweg R. Das Lehrstück : Brechts Theorie einer politisch-ästhetischen Erziehung / R. Steinweg. – 2., verb. Aufl. – Stuttgart : Metzler, 1976. – 284 S.
3. Федоренко Л. О. "Lehrstück" як авторська інтенція Бертольта Брехта / Л. О. Федоренко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2011. – № 59. – Філологічні науки. – С. 193–196. – ISSN 2076-6173.
4. Brecht B. Schriften / B. Brecht. – B. 5. – Berlin u. Weimar, Aufbau-Verlag, 1973. – 584 S.
5. Steinweg R. Brechts Modell der Lehrstücke. Zeugnisse, Diskussion, Erfahrungen / R. Steinweg. – Frankfurt a.M. : Suhrkamp Verlag, 1976. – 520 S.
6. Müller Heiner. Gesammelte Irrtümer 2. Interviews und Gespräche. Herausgegeben von Gregor Edelmann und Renate Ziemer / Heiner Müller. – Frankfurt am Main 2/1996. – S. 20.
7. Müller Heiner. Mauer / Heiner Müller. – Rotbuch Verlag, 1978. – 104 S.
8. Auf Anregung Bertolt Brechts : Lehrstücke mit Schülern, Arbeitern, Theaterleuten. Herausgegeben von Reiner Steinweg. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1978. – 328 S.
9. Федоренко Л. О. "Захід" Б. Брехта: трагедія чи "навчальна вправа"? / Л. О. Федоренко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2013. – № 70. – Філологічні науки. – С. 303–308. – ISSN 2076-6173.
10. Федоренко Л. О. "Lehrstück" – "Lesestück" – "Schaustück" (Місце і роль глядача в "навчальному" театрі Бертольта Брехта) / Л. О. Федоренко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2009. – № 44. – Філологічні науки. – С. 226–229. – ISSN 2076-6173.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Brecht B. "Lehrstücke" ("navchal'ni" piesy) [Brecht B. Lehrstücke (Learnings Plays)] / Bertolt Brecht [ukladach L. O. Fedorenko ; za nauk. red. doktora filologichnykh nauk, prof. O. S. Chyrkova]. – Zhytomyr : PP "Ruta", 2009. – 224 s. – ISBN 978-966-8162-72-5.
2. Steinweg R. Das Lehrstück : Brechts Theorie einer politisch-ästhetischen Erziehung / R. Steinweg. – 2., verb. Aufl. – Stuttgart : Metzler, 1976. – 284 S.
3. Fedorenko L.O. "Lehrstück" yak avtors'ka intentsiia Bertol'ta Brehta [Lehrstück as the Author's Intent of Bertolt Brecht] / L. O. Fedorenko // Visnyk Zhytomyrs'kogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka [Zhytomyr Ivan Franko State University Journal]. – Zhytomyr, 2011. – № 59. – Filologichni nauky. – S. 193–196. – ISSN 2076-6173.
4. Brecht B. Schriften / B. Brecht. – B. 5. – Berlin u. Weimar, Aufbau-Verlag, 1973. – 584 S.
5. Steinweg R. Brechts Modell der Lehrstücke. Zeugnisse, Diskussion, Erfahrungen / R. Steinweg. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp Verlag, 1976. – 520 S.
6. Müller Heiner. Gesammelte Irrtümer 2. Interviews und Gespräche. Herausgegeben von Gregor Edelmann und Renate Ziemer / Heiner Müller. – Frankfurt am Main 2/1996. – S. 20.
7. Müller Heiner. Mauer / Heiner Müller. – Rotbuch Verlag, 1978. – 104 S.
8. Auf Anregung Bertolt Brechts : Lehrstücke mit Schülern, Arbeitern, Theaterleuten. Herausgegeben von Reiner Steinweg. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1978. – 328 S.
9. Fedorenko L. O. "Zakhid" B. Brehta : tragediia chy "navchal'na vprava"? [Die Maßnahme of B. Brecht : Tragedy or "Educational Exercise"?] / L. O. Fedorenko // Visnyk Zhytomyrs'kogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka [Zhytomyr Ivan Franko State University Journal]. – Zhytomyr, 2013. – № 70. – Filologichni nauky. – S. 303–308. – ISSN 2076-6173.
10. Fedorenko L. O. "Lehrstück" – "Lesestück" – "Schaustück" (Misce i rol' gliadacha v "navchal'nomu" teatri Bertolta Brehta) / L. O. Fedorenko // Visnyk Zhytomyrs'kogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka [Zhytomyr Ivan Franko State University Journal]. – Zhytomyr, 2009. – № 44. – Filologichni nauky. – S. 226–229. – ISSN 2076-6173.

Федоренко Л. А. Развитие жанра Lehrstück в драматургии Хайнера Мюллера.

Статья посвящена анализу пьесы Хайнера Мюллера "Маузер" в сопоставлении с концепцией Lehrstück ("учебной" пьесы) Бертольта Брехта. Выделены общие черты Lehrstück обоих драматургов: активизация читателя / зрителя; наличие хоров, комментирующих происходящее; возможность использования пьесы актерами-любителями в качестве "учебного упражнения" со всем комплексом Lehrstück-исследования: воспроизведение "образца" → анализ, дискуссия → изменение первоначального материала; показ неверного поведения героя с целью пробуждения мысли реципиента; персонажи –

символические фигуры, некий социальный сгусток; условность действия, абстрактный, притчевый характер.

Ключевые слова: *Lehrstück, Lern-Spiel, "учебная" пьеса, "игра без зрителя", аматорская игра, анализ, дискуссия, эксперимент, эпический театр, диалектический театр.*

Fedorenko L. O. Development of the Genre Lehrstück in Heiner Müller's Dramaturgy.

The article provides the analysis of the Heiner Müller's play "Mauser" in the context of Bertolt Brecht's conception about genre parameters of Lehrstück. Basic general characteristics of both playwrights are distinguished: the emphasis on "didactic" in the dramaturgy; activation of reader / spectator; presence of the chorus, which comments upon what is going on; the possibility of the play's use for the amateurs as a "learning exercise" with all complex of the Lehrstück's research: the reproduction of the "model" → the analysis, the discussion → the change of the primary material; the representation of the wrong protagonist's behavior for the purpose of the activation of the recipient's thought (the teaching by a wrong, "asocial model", that needs a correction); the characters are the nominal figures, some social collection. "Lehrstück" is a kind of a thesis play, political and pedagogical art for non-professional audience that highlights important social and political issues and analyses them through dialectical approach. These plays challenged "the routine theater" and pursued agitational and educational goals of art. "Lehrstück" is an "art for a producer", not for a "consumer". "Lehrstück" is not an "instructive" play. It does not accumulate "prepared" knowledge. It is just a means of education. The major concept of "Lehrstück" is that of a "learning-play". Its educational method embraces a) reproduction of samples given in the text; b) insertion of private experience in the play; c) analysis of experience and reproduced samples; d) adjustment of the text in compliance with the analysis. "Lehrstück" is viewed as a dynamic genre, not as a "conventional" theatrical form. They distinguish a certain developmental pattern for this genre: didactic play of experimental character → didactic play with features of parable → didactic play focusing on analytical position of the recipient → Lern-Spiel (learning play) → didactic play with components of epic and dialectical drama.

Key words: *Lehrstück, learning-play, "no-viewer play", amateur theater, analysis, discussion, experiment, epic theater, dialectical theater.*